

ТАРАС МУРАШКО

ІСТОРІЯ ПЕРЕДАЧІ РУКОПISУ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?» З УКРАЇНИ НА ЗАХІД

Від часу надрукування праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в мюнхенському видавництві «Сучасність» минуло понад сорок років. В українській пресі вже з'являлися статті про обставини її публікації, проте й досі ця історія не з'ясована докладно. Ми (Юрій Бача, Павло Мурашко, українка з Пряшівщини, яка не бажає наводити своє ім'я, і Тарас Мурашко) вирішили висвітлити відомі нам деталі. Робимо це зараз тому, що головні учасники подій – автор книги акад. Іван Дзюба, проф. Юрій Бача зі Словаччини, проф. Аркадій Жуковський з Франції та д-р Павло Мурашко з Чехії – ще живі і можуть уточнити ключові моменти. Тим часом інших важливих свідків – таких, як Григорій Аврахов, Іван Світличний, Іван Чендей, В'ячеслав Чорновіл з України та Петро Гроцький з Пряшева – уже немає між нами.

Основне завдання цієї статті – встановити шлях рукопису праці Івана Дзюби з Києва на Захід, тобто – від автора до видавництва «Сучасність», яке опублікувало її 1968 р.

Перш ніж перейти безпосередньо до викладу варто пояснити, чому ще давніше такої публікації не підготував мій батько – Павло Мурашко, головний організатор тої справи, який тоді жив у Пряшеві та був студентом і, пізніше, докторантом тодішнього доцента кафедри української мови та літератури Юрія Бачі, а нині як пенсіонер мешкає у Празі. На це існує дві причини. Перша – загибель за невияснених обставин В'ячеслава Чорновола стала для мого батька сражньою трагедією, після неї він перестав думати про написання спогадів і втратив бажання взагалі щось писати та друкувати. Друга – трагічна смерть Петра Гроцького (1942–2004), яка ще більше приголомшила мого батька.



Іван Дзюба та Павло Мурашко.
Київ 21 серпня 1968 р.

Тож цю статтю вирішив написати я. Не тільки тому, що досліджую та пишу про діяльність СтБ (Служба державної безпеки в Чехословаччині) та КГБ у словацькій пресі, але також тому, що батько до деталей розповів мені все, що знає і пам'ятає з того періоду, коли він був активним дисидентом. І, само собою, якби це було необхідно, особисто підтвердить мої слова.

Мій батько, який досить добре знав західну українську діаспору, її неєдність, мабуть, передбачав, що колись буде потрібно доводити участь окремих осіб у перевезенні рукопису Дзюби на Захід. Тому він навмисно зробив у тексті

кілька змін – у розділових знаках, в особових іменах і в таких словах, які не викривляли думку і які ніхто в евентуальних коректурах не мав би замінити¹. Це давало змогу впізнати цей текст у пізніших копіях, а отже простежити шлях рукопису.

Тому, насамперед потрібно було порівняти перше діаспорне видання праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з пізнішим «авторським», здійсненим в Україні. Відтак, на підставі виявлених розбіжностей та іншої достовірної інформації про перипетії при транспортуванні рукопису з Києва на Захід, з'ясувати, чи саме за «пряшівським» рукописом «Сучасність» видала працю Дзюби.

Рукопис, котрий 26 травня 1966 р. привіз з Ужгорода у Пряшів Юрій Бача, (отримавши його на квартирі в Івана Чендея день перед тим від проф. Григорія Аврахова, тодішнього дирек-

тора Київського інституту культури) було сфотографовано і видруковано на звичайному (грубому) фотопапері на 210 сторінках формату 9x12 см.

У Празі цим рукописом зацікавилися місцеві українці, і його було передруковано в дев'яти екземплярах на тонкому папері. Зробила це рідна сестра письменниці Лесі Українки Оксана Петрівна Косач-Шиманська, яка на той час уже була в похилому віці. Логічно припустити, що пані Шиманська, при всій її грамотності та високій повазі до рукопису, могла припуститися певних помилок, зокрема – свідомо замінити деякі незвичні для неї чи для пражських українців слова.

Це була перша і, на жаль, не єдина непланована коректура, яка ускладнює нині атрибуцію тексту «мюнхенського» видання. На 262-й сторінці цього ж видання знаходимо таку заяву: «Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», друкується без жодних змін і скорочень, за винятком того, що **вона відредагована за «Українським правописом» 1928 року**» (виділення автора. – Т.М.)

Отже, крім невеличких і несуттєвих навмисних змін, які мали допомогти простежити шлях рукопису до видавця, у текст потрапила ще низка змін і помилок. Тому довелося скрупульозно проаналізувати всі помічені розбіжності, щоб знайти поміж них ті, які все-таки дали б відповідь на наше головне запитання.

У тексті, який видала «Сучасність», доволі багато змін та помилок. Проте здебільшого не йдеться про дукарські помилки. Наведу найважливіші з них*.

...композитори Віталій Корейко та... (с. 21),

має бути:

...композитори Віталій Кирейко та ...

...готує ґрунт для сприйняття найстрахотливішої несправедливості... (с. 23),

має бути:

...готує ґрунт для сприймання найстрахотливішої несправедливості...

¹ Документ СтБ «Протокол про допит звинуваченого» Анни Коцур за 6 липня 1972 р., с. 58// Приватний архів П. Мурашка.

* Спочатку наводимо текст за книгою видавництва «Сучасність», вказуючи відповідну сторінку, а потім – текст видання, здійсненого в Україні (<http://litorpys.org.ua/idzuba/dz.htm>).

...нова сміховинна версія, яка, попри весь свій примітивізм... (с. 23),

має бути:

...нова сміховинна версія, яка попри весь свій примітивізм...

...Ось чому все більше людей тривожиться... (с. 24),

має бути:

...Ось чому дедалі більше людей тривожаться...

...а люди розберуться, хто правий, хто винний... (с. 24),

має бути:

...а люди розсудять, хто правий, хто винний.

...Це постійно зростаюче коло людей... (с. 25),

має бути:

...Це дедалі ширше коло людей...

...Ріти Довгань... (с. 25),

має бути:

...Рити Довгань...

... більшість домовлених вечорів просто забороняли («відмовляли»)... (с. 25),

має бути:

...більшість домовлених вечорів просто забороняли («відмінювали»)...

...з наступними цькуваннями молодих художників... (с. 26),

має бути:

...з наступним цькуванням молодих художників...

...в результаті чого цей вечір відбувся в сусідньому паркові... (с. 26),

має бути:

...внаслідок чого цей вечір відбувся в сусідньому парку...

...в наслідок психічного потрясення через два дні помер молодий технолог Олександр Миколайчук... (с. 26),

має бути:

...внаслідок психічного струсу через два дні помер молодий технолог Олександр Миколайчук...

який бере на себе — у відношенні до української меншости... (с. 78),

має бути:

...який бере на себе щодо української меншості,...

...на землях з українським («руським») населенням... (с. 78),

має бути:

...на землях з українським («руським») населенням...

...КСУТ (Культурна Спілка Українських Трудящих)... (с. 79),

має бути:

...КСУТ (Культурна спілка українських трудящих)...

...Український народ був під таким тиском триста років, (с. 79),

має бути:

...Український народ був під таким тиском триста років!!!

...як от «Хохландія», «Гапкенштрассе», «залізяку на пузяку гоп» і т. п. (с. 87),

має бути:

...як от «хохландія», «Гапкенштрассе», «залізаку на пузяку геп» і т. п.

...писав про них В. Маяковський 40 років тому... (с. 87),

має бути:

...писав про них В. Маяковський сорок років тому.

...і кров і проявляється багатоманітно... (с. 90),

має бути:

...і кров і виявляється багатоманітно...

...Це ж не Чехо-Словаччина... (с. 141),

має бути:

...Це ж не Чехословаччина...

...чекає денационалізація, винародовлення... (с. 141),

має бути:

...чекає денационалізація, винародження...

...ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць... (с. 195),

має бути:

...ледве чи не належать до найбільших державних таємниць...

...випусники шкіл України в масі своїй — цілковиті невігласи щодо української культури... (с. 195),

має бути:

...випусники шкіл України переважно невігласи щодо української культури...

...Тут відбувається неповторна «окулировка» безбороних дитячих душ. (с. 197),

має бути:

...Тут відбувається необоротна «окулировка» безбороних дитячих душ.

...Російськомовний друк переважає не тільки кількістю, але й якістю... (с. 202),

має бути:

...Російський друк переважає не тільки кількістю, але й якістю...

...невелика кількість українського люду, що там мешкає... (с. 246),

має бути:

...невелика кількість українського люду, що там живе...

...компонувати в застінках КДБ... (с. 258),

має бути:

...компонувати в катівнях КДБ...

...перевіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму... (с. 259),

має бути:

...провіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму...;

...Чи не було б це надто паскудним обплывуванням його світлих ідеалів... (с. 259),

має бути:

...Чи не було б це надто паскудним обплывуванням його світлих ідей ...

Зміни у тексті ми розділили на п'ять груп.

До першої групи належать ті зміни, які зробив Павло Мурашко, – вони не можуть належати іншим «редакторам». Це, наприклад, зміна прізвища «Кирейко» на «Корейко». Річ у тому, що тоді це прізвище не було ще надто відомим, і ніхто б не зауважив такої помилки, тим часом кожен переписувач та видавець пильно дбає, щоб не помилитися саме у власних назвах, зокрема у прізвищах. Тому це навмисна зміна, яку зробив Мурашко.

Друга група – зміни, що, ймовірно, належать О. Косач-Шиманській, яка передруковувала текст із фотокарток у Празі²

Правдоподібно, вона замінила назву «Культурна спілка українських трудящих» на «Культурна Спілка Українських Трудящих», оскільки другий варіант відповідає традиції написання власних назв, яка існувала до запровадження радянського правопису.

Автором третьої групи змін є редактор (редактори) видавництва «Сучасність». У книзі видавництва «Сучасність», наприклад, повсюдно вживається назва країни «Чехо-Словаччина» (саме таку назву вживали словаки та чехи в суперечках про утворення федеративної республіки), хоча офіційною була назва «Чехословаччина». Я особисто переконаний, що О. Косач-Шиманська не робила такої зміни в тексті.

Четверта група – зміни, які навмисне зробив редактор (редактори) «Сучасності», дотримуючись правопису 1928 р. (наприклад, прислівники, утворені за допомогою прийменника «по» від порядкових числівників, написано без дефіса: «поперше», «подруге»; подібно – «несправедливості» замість «радянського» написання «несправедливості».

П'ята група – зміни, які можуть належати будь-кому з названих осіб або навіть самому авторові (припускаю, найчастіше розбіжності є наслідком того, що автор відредагував власний текст, готуючи його до нового, «українського» видання). Йдеться, переважно, про заміну слів (**у відношені до – щодо, все – дедалі, розберуться – розсудять, постійно зростаюче – дедалі ширше, відмовлялися – відміняли, в результаті – внаслідок, потрясення – струсу, відносяться – належать, в масі своїй – переважно, неповторна – необоротна, мешкає – живе, застінках – катівнях**).

Однак мені можуть закинути: якщо все так, як Ви пишете, то покажіть рукопис (фотокопію), в якому Ваш батько зробив зміни. Проблема, однак, у тому, що батько свого часу зібрав усі важливіші документи, пов'язані з його дисидентством, і передав той пакунок своєму найкращому приятелю Петру Гроцькому, який переправив його, разом зі своїми подібними документами, до мами на село. Проте коли мого батька і Петра Гроцького арештували, мама останнього, боячись, аби слідчі органи не знайшли в неї нічого недозволеного, всі речі, які їй переслав чи приніс син, спалила.

Та попри те, що не маємо першоджерела, наші докази доволі ясні. У тексті збережено зміни та «навмисні» помилки, які зробив Павло Мурашко. Видавництво «Сучасність», найімовірніше,

² Судовий документ «Вирок Найвищого суду Словацької соціалістичної республіки» з 19 липня 1973 р., с. 8 (приватний архів П. Мурашка).

надрукувало працю Івана Дзюби за рукописом, який проф. Григорій Аврахов передав 25 травня 1966 р. на квартирі Івана Чендея в Ужгороді доц. Юрію Бачі, той – після прочитання – передав його своєму докторантові Павлу Мурашкові, а він, своєю чергою, дав його прочитати кільком празьким українцям, а також О. Косач-Шиманській у Празі – для переписування в дев'ятьох екземплярах. За порадою Павла Мурашки Юрій Бача у Пряшеві зустрівся з місцевою молоддю українкою і через неї передав рукопис Дзюби її родичеві зі Сполучених Штатів Америки Івану Петрусу (помер давніше у США), який саме гостював у родині.

Було домовлено пароль: якщо пан Іван Петрус перевезе рукопис із Чехословаччини в Австрію легко, то надішле родичам у Пряшів листівку, в якій напише, що погода була гарною. Якщо будуть ускладнення, то напише, що дорогою йому розболілася голова, і – по змозі – натякне на характер проблем: чи його вже перестала боліти голова, або що потрохи ще він хворіє і т. п. Відповідь прийшла: погода була дуже гарною.

Цю версію передачі рукопису до рук Івана Петруса потверджує проф. Юрій Бача. Причому наголошує, що саме Павло Мурашко знає усі найменші подробиці справи. Після того, як рукопис потрапив до І. Петруса, проф. Бача ним особливо не цікавився, бо не мав тоді ще зв'язків з українцями на Заході, а також тому, що керувався міркуванням: «що не знаєш – не прозрадиш», припускаючи можливі репресії.

Після розгрому дисидентського руху в Україні на початку 1970-х рр. у Пряшеві було заарештовано та суджено чотирьох осіб: доц. Юрія Бачу, якого спочатку допитали як свідка, а пізніше – як керівника групи звинувачуваних (оскільки троє інших арештованих були його колишніми студентами); Петра Гроцького — професора середньої педагогічної школи у Пряшеві; Ганну Коцур, яка тоді навчалася в Києві (спочатку її допитували в Україні, а потім – у Словаччині); та Павла Мурашка — докторанта Пряшівського університету. Причому трьох останніх звинувачували в перевезенні та поширенні антирадянських матеріалів у 1970–1971 рр., а Ю. Бачу, передовсім, – у перевезенні праці Івана Дзюби з України в Чехословаччину у 1966 р., її поширення тут і передачу на Захід³.

³ Судовий документ «Вирок Найвищого суду Словацької соціалістичної республіки» у Братиславі з 19 липня 1973 р., с. 1–3 // Приватний архів П. Мурашка.

Визнаю, що у Словаччині я зустрів двох осіб, які заперечували цю версію передачі праці Івана Дзюби на Захід, проте вони не змогли навести жодного аргументу проти неї чи на користь іншої версії.

Читачам варто нагадати, що америкаське Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) виділяло значні суми на пошук, друк і розповсюдження так званої антирадянської літератури (до якої, безперечно, належала українська дисидентська література). Про це написав бездоганну статтю чеський публіцист Карел Пацнер (спеціаліст з історії СтБ), яку надрукувала чеська газета «Днес» під назвою «Книги як боєприпаси у холодній війні». («Knihy jako střelivo ve studený vólce», «Dnes», 2008, 30 srpna). Крім того, минулого року нарешті з'явилася стаття Романа Купчинського зі США («Ukrainian Weekly», 2008, № 48, 30 november), в якій міститься інформація про акцію ЦРУ «Беладонна» – постачання коштів американської спецслужби для видавництва «Пролог», точніше, для німецького видавництва «Сучасність». Припускаю, що й ці кошти не були малими. Втім, Павло Мурашко стверджує, що гонорари за дисидентську літературу ніколи не були великими. Найчастіше вони лише покривали витрати на дорогу та перебування в Західній Європі. Тільки інколи батькові залишалися гроші на подальшу діяльність.

Слід також наголосити, що в середовищі західної української діаспори існували принаймні три угруповання: «бандерівці», «мельниківці» і т. зв. «двійкарі», які відокремилися від обох старших угруповань. Причому «бандерівці» переважали в Англії, «мельниківці» – у Франції, а «двійкарі» в Німеччині.

Як пізніше сказав мені батько, стосунки між «двійкарями» та «мельниківцями» не були добрими, а про «мельниківців» із Франції він завжди висловлювався дуже позитивно. Доказом добрих стосунків з «мельниківцями» була його особиста зустріч з головою ОУН(м) Миколою Плав'юком у Празі після 1989 р., проведена з ініціативи голови ОУН(м). На другій зустрічі з М. Плав'юком, яка відбулася під час відкриття нового хреста-пам'ятника на могилі поета Олександра Олеся в Празі, я був присутній особисто, і голова ОУН(м) на мене справив найкраще враження.

Представники «двійкарів» прагнули до того, щоб Павло Мурашко передавав усю дисидентську літературу тільки їм і

нічого (або майже нічого) – «мельниківцям». Батько зізнався «двійкарям», що приблизно половину дисидентської літератури пересилав їм – у Німеччину, а решту – «мельниківцям» у Париж. Так йому запропонував робити Іван Світличний, від якого батько найчастіше отримував тексти дисидентів. Пропозиція «двійкарів» батькові не сподобалась, і він відмовився від неї. Спільна зустріч Аркадія Жуковського (представник «мельниківців»), Анатолія Камінського (представник «двійкарів») та Павла Мурашка у травні 1968 р. в Брюсселі⁴ була доволі холодною, й після неї молодий українець із Чехословаччини зрозумів, що «двійкарі» мусили давніше прийняти рішення: «Мурашко для нас ненадійний».

«Двійкарі» потребували для перевезення самвидаву когось іншого – когось, хто співпрацював би лише з ними. Правдобо-дібно, вони таку людину врешті-решт знайшли уже в 1966 або 1967 р.

Ввійшовши у конфлікт з «двійкарями», батько переконався в тому, що вчинив правильно, коли у тексті праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» зробив кілька поважних і менш поважних змін – достатніх, щоб розпізнати цей текст. Як він і передбачав, особи з Німеччини заперечували, що працю Дзюби отримали від українців із Чехословаччини.

Коли Іван Петрусь зійшов з літака у США, в аеропорту його зустріли двоє осіб, які розмовляли англійською, не називаючи своїх імен. Вони попросили віддати їм рукопис І. Дзюби. На жаль, сьогодні не можна встановити, чи особи в аеропорту представилися як «двійкарі», чи як агенти ЦРУ (можливо також – ФБР), але І. Петрусь передав їм рукопис-фотографії. Коли ж через кілька днів його навідала інша особа і також попросила рукопис, він уперше засумнівався в особах, яких зустрів у аеропорту. На цьому шляху праці Івана Дзюби, згідно з першою версією, губиться.

Сьогодні ми можемо припустити також другу версію історії: особи в аеропорту були агентами КГБ! Адже хтось міг стати свідком того, як проф. Бача передавав рукопис-фотографії молодій

⁴ Документ СтБ «Протокол про допит звинуваченого» Анни Коцур від 24 липня 1972 р. наводить дату зустрічі – 1967 рік, с. 63 // Приватний архів П. Мурашка). Але наскільки пам'ятає П. Мурашко, це був 1968 р. Дату зустрічі можуть пам'ятати також А. Камінський чи А. Жуковський.

українці у Пряшеві, а відтак повідомити про це СтБ. Принаймні так твердить один зі свідків передачі. Але це твердження заперечує проф. Юрій Бача: він сумнівається в тому, що такі свідки були.

Існує також третя версія, яка виглядає доволі фантастичною: рукопис праці Дзюби «двійкарі» отримали... з Китаю. Таку версію озвучив Павлові Мурашку тодішній директор видавництва «Пролог» («Сучасність» була європейською філією «Прологу») Анатолій Камінський, який жив тоді в Мюнхені.

Якщо проф. Анатолій Камінський наполягає на своїй «китайській» версії, то нехай наведе точні імена всіх осіб, які взяли участь у передачі рукопису і могли зробити наведені вище зміни у тексті, а також точні дати перевезення рукопису з країни в країну. Словом, нехай проф. Анатолій Камінський послідовно викладе свою версію – так, як це робимо ми.

Можлива і четверта версія: одну з дев'яти копій, які надрукувала пані Оксана Косач-Шиманська у Празі, Петро Ґродський вручив «двійкарям» особисто або через когось з Югославії, і це відбулося без відома Павла Мурашка. Проте в цьому випадку все одно йтиметься про машинопис пані О. Косач-Шиманської.

Існує також п'ята версія: рукопис потрапив на Захід через Павла Дуркота зі Словаччини, який займався передачею українського самвидаву незалежно від Ґроцького та Мурашка. Проте, що одна з дев'яти празьких копій попала до Дуркота через Ю. Бачу, згадано в документах СтБ⁵, які є частиною судових документів у процесі проти Юрія Бачі, Петра Ґроцького та Павла Мурашка. Але це знову ж таки машинопис О. Косач-Шиманської.

Так виглядає наша версія передачі праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» на Захід. Сподіваємося, ті, хто мають відомості, які потверджують, доповнюють або спростовують викладене вище, відгукнуться на публікацію, і зрештою ми зможемо з'ясувати всі факти у цій справі.

⁵ Документ СтБ «Протокол про допит звинуваченого» Юрія Бачі з 31 серпня 1972 р., с. 11 // Приватний архів П. Мурашка.